

УДК 398.33(477.7=162.3)“19/20”

Марина Курінна
(Київ)

КАЛЕНДАРНА ОБРЯДОВІСТЬ ЧЕХІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я: МІЖЕТНІЧНІ ВЗАЄМОВПЛИВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто комплекс календарних звичаїв та обрядів нащадків чеських переселенців, що мешкають у Північному Приазов'ї (с. Новгородківка Мелітопольського р-ну Запорізької обл.). З'ясовано, як унаслідок міжетнічних взаємовпливів у побут чехів увійшли нові елементи календарної обрядовості, запозичені від українців.

Ключові слова: чеські переселенці, календарні звичаї та обряди, міжетнічні взаємовпливи.

В статье рассмотрен комплекс календарных обычаев и обрядов потомков чешских переселенцев, которые проживают в Северном Приазовье (с. Новгородковка Мелитопольского р-на Запорожской обл.). Выяснено, как вследствие межэтнического взаимодействия в быт чехов вошли новые элементы календарной обрядности, заимствованные у украинцев.

Ключевые слова: чешские переселенцы, календарные обычаи и обряды, межэтническое взаимодействие.

The article considers a complex of calendar customs and rites of the Czech immigrants' posterity who dwells in the Northern Azov Sea Region (Novhorodkivka village, Melitopol District, Zaporizhzhia Region). It is ascertained how due to interethnic mutual influence the new elements of calendar rites borrowed from the Ukrainians have become customary in the Czech way of life.

Keywords: Czech immigrants, calendar customs and rites, interethnic reciprocal influence.

Сучасна етнічна палітра Запорізького регіону, у межах якого розташоване Північне Приазов'я, представлена близько 100 національностями. Кожна з них здійснює неоціненний внесок у формування загальнонаціональної спадщини шляхом збереження та розвитку власної етнокультури. Особливою складовою цього багатогранного процесу є етнічна культура чеської меншини краю, зокрема тих її представників, які мешкають у с. Новгородківка, що на Мелітопольщині.

На визначеній території чехи з'явилися 1869 року. Раніше, 1864 року, у Криму (у Перекопському повіті) ними було засновано чотири колонії. Проте оскільки земля виявилася непридатною для землеробства, частина чеських емігрантів отримала дозвіл на нове місце переселення в Мелітопольський повіт Таврійської губернії, де згодом виникла нова чеська колонія Чехоград (з 1946 р. – с. Новгородківка). Протягом наступних десятиліть завдяки фінансовій допомозі з боку губернського та повітового уряду спостерігався значний соціально-економічний і культурний розвиток чеських селянських господарств. Сільськогосподарська діяльність і культурне життя переселенців могли плідно розвиватися й надалі, але примусова трудова повинність, розкуркулення та виселення у 20–30-х роках ХХ ст. зруйнували систему економічного й культурного життя чехів. Радянська індустріалізація сприяла активному розселенню чехів у межах Запорізької області, але водночас зумовила занепад їхнього етнокультурного розвитку. Відродження самотутньої чеської культури почалося з проголошенням незалежності України, коли 1990 року в с. Новгородківка було офіційно зареєстровано чеське національне культурно-просвітнє товариство «Чехоград».

Вивчення чеської етнокультури Північного Приазов'я розпочалося ще за радянських часів. Перші розвідки з цієї тематики з'явилися наприкінці 60-х років ХХ ст. (М. Шевельов, Ж. Ткаченко). Протягом 60–70-х років ХХ ст. до чеського

поселення Новгородківка було організовано кілька експедицій науковців ІМФЕ ім. М. Т. Рильського [4]. Цінний науковий аналіз етнографічної спадщини чехів Запорізької області було здійснено наприкінці 80-х – у середині 90-х років ХХ ст. у працях В. Наулка [6–8]. У 1990-х – на початку 2000-х років самотутність чехів Півдня України стала предметом дослідницької уваги таких мелітопольських краєзнавців, як С. Воловник, В. Заславський, В. Кіевлянін, В. Мохов, В. Тимофеев, Н. Чипигіна та ін. [1, с. 1; 2, с. 1; 3, с. 3; 5, с. 3; 9, с. 8; 11, с. 3]. На сторінках районних та обласних періодичних видань вони висвітлювали особливості тогочасних етнокультурних процесів у регіоні.

Значна кількість етнічних елементів у традиційній культурі чехів с. Новгородківка збереглася завдяки календарній обрядовості, пов'язаній переважно із зимовими та весняними циклами свят.

До найпоширеніших зимових свят належать день Святого *Мікулáша* (6 грудня), Шедрий вечір (*Штєдрі вечер*, 24 грудня), Різдво (*Вáноце*, 25 грудня), Новий рік (день Святого *Сильвестра*, 1 січня) та Хрещення (свято *Триш крале*, 6 січня).

Свято *Мікулáша* супроводжується традиційним рядженням у св. *Мікулáша*, Янгола (*Андєл*), біса (*черт*) та бабу *Кужиці*. Ряджені починають ходити ввечері напередодні свята одразу після заходу сонця (5 грудня). *Мікулáш* і *Андєл* рядяться у білі накидки, пояси з блискучого паперу, конусоподібні білі картонні шапки, прикрашені картинками релігійного змісту (Діва Марія з немовлям, янголи з дітьми тощо), маски із зображенням усміхнених облич (інколи *Мікулáша* одягають у традиційний костюм Діда мороза). Костюм біса складається з вивернутого назовні кожуха, підв'язаного мотузкою, конусоподібної баранячої шапки з коров'ячими рогами, потворної волохатої маски з паперу і коров'ячого ворсу. У руках він тримає ланцюг. Баба *Кужиці* одягається як стара баба, має потворну маску.

Коли свита *Мікулаша* входить до будинку, *Андел* після недовгих привітань «виховує» дитину: якщо та була слухняною протягом року – хвалить, якщо багато пустувала – наставляє. Неслухняних дітей *черт* лякає ланцюгом, погрожує зв'язати та кинути до колодязя. Перед тим, як віддати подарунки, *Мікулаш*, як правило, вимовляє: «Молися, молися», – і дитина у відповідь розкажує будь-яку молитву (або вірш), після чого отримує подарунок [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 12, с. 36, 46]. Мешканка м. Мелітополя (уродженка с. Новгородківка) В. Михайлова (Фалтус), 1952 р. н., згадує про свято *Мікулаша* у своєму дитинстві: «...в советское время. Помню, что у *Андела* из газеты кулек был сделанный [конусо-подобный капелюх. – М. К.], мама – медработник – белый халат на *Анделе*, крыльев не было... Черт конечно цепью гремел... Я, наверное, все-таки пугалась, боялась... Мне было три года, может четыре. Помню как мы сидели с бабушкой. Она одела на нас нарядные платья. Мы на лавке, на *столічке*, руки сложены в замок и молимся: “Отче наш...”. Слышим затарахтела дверь, цепь загремела и в окне через занавески заглядывают... Мы уже сидим трусимся. Вот они заходят. Черт остается где-то там в коридоре, только голос подает: “Как вы там?” *Андел* зашел. Мы спели ему песню какую-то рождественскую, может “*Веселі ваноchnи години*”, не помню... Помолитись “Отче наш”. Черт спросил: “Как они себя вели в этом году?”. Мы: “Хорошо”, конечно [посміхається. – М. К.]. *Андел* дал нам по подарочку – ириски, как сейчас помню, плитки ирисок... Это был пятьдесят пятый – пятьдесят шестой [1955–1956 роки. – М. К.] год...» [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 13, арк. 37].

Інколи *Мікулаш* зі свитою вітають та обдаровують дорослих. Обдаровування має переважно жартівливий характер. Наприклад, перш ніж привітати старого діда, ряджені примушують його пригадати і прочитати вголос декілька дитячих віршків. Деякі подарунки *Мікулаш* дарує з натяком: тому, хто зловживає випивкою, – пляшку з-під вина, наповнену молоком; недбайливий господині – гнилу капусту, картоплю або буряк. У кожному будинку *мікулашів*, як правило, пригощають. Про ряджених, які надмірно захоплюються

горілкою і наприкінці святкового вечора не можуть знайти дорогу до власного будинку, кажуть: «*Мікулаш* *стратіл плащ*, *Мікулашка* *сукні*, *пришили к нам под окна*, *білі воба смутні*» («*Мікулаш загубив плащ*, *Мікулашка спідницю*, *і прийшли до нас під вікна*, *були обидва засмучені*») [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 12, арк. 48].

Різдво (*Ваноце*) розпочинається 24 грудня Щедрим вечором (*Штєдрі вечер*). Наявність костелу в с. Новгородківка дозволяє віруючим найперше відвідати релігійні богослужіння, після яких члени кожної чеської родини намагаються зібратися за одним святковим столом. До передріздвяної вечері готують дванадцять (за кількістю апостолів) пісних страв. Серед них: різноманітні овочеві супи з картоплею, морквою, капустою, цибулею, горохом чи квасолею; замість традиційного чеського смаженого коропу – смажений пеленгас (до початку 90-х років ХХ ст. – камбала, бички); салати з редьки, буряка, свіжої або квашеної капусти; бутерброди з *помазанками* (бутербродними масами) тощо.

Протягом святкової вечері дітям дарують подарунки «від *Єжишка*» (Ісуса Христа). В окремих родинях ставлять *бетлєми* – різдвяні вертепи. Існують певні сімейні ворожіння. Приміром, після вечері на стіл ставлять великий таріль з водою, у який кожний член родини опускає шкаралупу від волоського горіха з палаючою церковною свічкою. Згідно з розташуванням плаваючих шкаралупок тлумачать: якщо всі свічки разом, то сім'я проживе рік благополучно; свічка, що відплила в сторону, віщує її власнику тривалу подорож, одруження або заміжжя для молодих членів родини; перекинута у воду шкаралупа зі свічкою провіщає хворобу або смерть. Післявоєнне покоління чеських респондентів (40–50-ті роки ХХ ст.) с. Новгородківка згадує про звичай кидати у різдвяний вечір на вулиці черевика (у який бік черевик упаде, звідти чекати нареченого), який сьогодні майже вийшов з ужитку. Колишня мешканка с. Новгородківка Н. Бравлік, 1938 р. н. (нині проживає в м. Мелітополі) так згадує про ворожіння, що їх влаштовували чеські дівчата напередодні Різдва: «Ходили ж ми в церкву на дванадцять часов... А я ж меньшая была, сестра – старшая. И я шла

с неї. А они [подруги сестри. – М. К.]: “Если никому не скажешь, мы тебя возьмем с собой...”. Не пошли в церковь, а пошли до подруги и гадали там. Глина, зерно, зеркало, бутылка с водкой, стаканчик... Ну что еще?.. Книжка. Ну, в общем, все вот так поставили на столе. Идут в курник, ловят черную курицу чи петуха. На темную ее ловят. Приносят, ставят ее тут посередине на столе, где все наставлено... А она выбирает там шо... Один петушок такой был: пришел в зеркало так посмотрелся, потом подошел клюнул зерно, пошел дальше, разгреб солому, подошел до бутылки, стаканчик перевернул... А девки говорят: “О, какая пьяница попадетя тебе!” Это та, что принесла петуха... Потом еще подошел, там куча глины, посмотрел так на нее, развернулся и пошел назад. Его забирают и несут назад. “Ну, значит будешь жить, не умрешь!” Глину не тронул [...]. Ну, мне ж тогда наказали не говорить, они бы дома получили за то, шо не пошли в церковь, а пошли гадать...» [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 14]. Сучасні чехи в день Різдва зранку відвідують богослужіння, після якого накривають святковий стіл з великою кількістю різноманітних м'ясних страв.

Свято Трьох королів (*Трші крале*) збігається з релігійним святом Хрещення Ісуса Христа в Йордані (6 січня). На згадку про зазначену подію в цей день не лише святять воду, але й пишуть білою крейдою над вхідними дверима житлових приміщень та сільськогосподарських споруд початкові латинські літери імен королів – старозавітних волхвів, які за зіркою прийшли вклонитися немовляті Ісусу Христу – Н. М. В.: *Haspar, Melchior, Baltazar*. Уважають, що знак трьох королів є своєрідним оберегом від злих духів, які можуть внести в сім'ю сварки, злидні.

Релігійне свято Введення Ісуса Христа в храм (2 лютого) має народну назву *Грómніце*. У цей день із церкви додому приносять свічки, освячені під час богослужіння (*грómнічки*), які широко використовують у поховальному обряді. Раніше вважалося, що *грómнічки*, запалені під час сильних гроз, відводять від житла блискавки. Існують на *Грómніце* сільськогосподарські прикмети. У с. Новгородківка кажуть: «На *Грómніце гуса пронівей» («На Грómніце гуси несуться»)* і вірять, що знесене на свято гусяче яйце провіщає

достаток у господарстві. Уважають, якщо на *Грómніце* птахи п'ють воду з калюж, то рік буде дощовий та урожайний; якщо ж на *Грómніце* морозно – потрібно очікувати посухи [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 12, арк. 49–50].

Центральним весняним святом для чехів Запорізького регіону залишається Великдень (*Вéликоноце*). За тиждень до Великодня, у *Вербну неділю*, святять зелені гілочки дерев, які зберігають протягом усього року. До Великодня фарбують яйця та печуть паски. Варто зазначити, що ця традиція не властива католикам, її було запозичено від українського та російського оточення. Серед чехів Запорізького регіону поширена традиція пророкувати до Великодня овес або ячмінь (*вóсенічко*). Для цього за кілька тижнів до свята господині замочують насіння; потім беруть скляну пляшку і роблять навколо неї відшийки до денця гірку з глини, у яку саджають насіння. Коли трава проростає, вона утворює навколо пляшки своєрідний зелений килим. На *Вéликоноце* пляшку ставлять на тацю або велику тарілку, навколо неї розкладають фарбовані яйця, усередину наливають воду і ставлять квітку (або кладуть зверху яйце). Траву після свята віддають птахам [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 13, арк. 38].

У с. Новгородківка перший понеділок після Великодня має місцеву назву *Шмёркуст*. Спеціально до нього готують вербні гілки (*проутек*), якими хлопці та чоловіки за традицією легенько б'ють жінок і дівчат (родичів і знайомих). Уважається, що в такий спосіб вони вибивають із них лінь. При цьому вони бажають їм здоров'я і додають: «*Дай ваїчко! Дай ваїчко!*» («*Дай яйце! Дай яйце!*»). У відповідь дівчина або жінка дає фарбоване великоднє яйце. Колір яйця має символічне значення: кого недолюблюють, тому дають синє, до кого ставляться добре – червоне. Через тиждень після чоловічого *Шмёркусту* настає *Шмёркуст* жіночий, коли хлопців і чоловіків б'ють дівчата та жінки. Учасників обрядодійства обов'язково запрошують до будинку і пригощають [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 13, арк. 11, 16].

Слід зауважити, що, крім традиційних католицьких свят, чехи Запорізького регіону, які здебільшого перебувають у змішаних шлюбах, відзначають і відпо-

відні православні свята. С. Чубар, голова чеського НКПТ «Чехоград» (с. Новгородківка), розповідає: «У нас в селі святкують всі свята, і чеські, і українські, і російські, і державні, все що можливо, все святкуємо. В цьому році Пасха совпала, а так святкується Пасха два рази. Якщо у нас Різдво 24 грудня, то 6 січня ми теж святкуємо Різдво, такої ж у нас сочельник, так же накладаємо стіл, тому що сім'я в основному вже змішані і навіть там, де чисто чеські сім'ї, там все рівно все святкується...» [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 13, арк. 11, 16].

Наявність у с. Новгородківка постійного вчителя з Чехії дозволяє місцевим мешканцям відроджувати забуті давні батьківські традиції. Серед них, приміром, можна назвати обряд «спалені чародійниці», який здійснюють у ніч на свято Пилипа-Якуба (з 29 на 30 квітня). Подія відбувається так: діти на чолі з дорослими розпалюють вогнище, до якого кидають чучело відьми. Після цього вони підпалюють принесені з дому старі віники і намагаються підкинути їх якомога вище, щоб збити чародійниць, які начебто кружляють над селом [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 13, арк. 24].

Отже, у календарній обрядовості чехів Північного Приазов'я нарівні з усталеними традиціями, що їх перші чеські колоністи привезли з етнічної Батьківщини в середині ХІХ ст., побутує група звичаїв та обрядів, запозичених від іноетнічного населення або сформованих під впливом тривалого проживання поряд із представниками інших національностей (приміром, у результаті змішаних шлюбів). Усвідомлення власного національного коріння допомогло чехам зберегти в нових умовах проживання значну частину звичаїв та обрядів, пов'язаних з багатьма старовинними чеськими святами календарного циклу (день Святого *Мікулаша*, *Ваноча*, *Грімніца*, *Великоноча*, *Шмеркст* тощо). Унаслідок міжетнічних взаємовпливів виникла традиція святкування релігійних свят православного календаря українців (*Різдво*, *Великдень*, *Трійця* тощо).

Насамкінець слід зазначити, що збереженню на розвитку етнічної культури чехів Запорізького регіону сприяє наявність чеських НКПТ у місцях їх компактного

проживання (м. Запоріжжя, м. Мелітополь, с. Новгородківка Мелітопольського р-ну Запорізької обл.). Різноманітна діяльність цих культурно-просвітніх осередків, їхні активні контакти з різноманітними державними установами в Україні та Чехії не лише допомагають у формуванні загальноукраїнського духовного надбання, але й впливають на розвиток дружніх міжнародних відносин у поліетнічному середовищі Запорізького краю.

Література

1. *Воловник С.* По данным ГПУ... / С. Воловник // Мелітопольские ведомости. – 1994. – 2 июня.
2. *Заславский В.* В одной большой семье / В. Заславский // Мелітопольские ведомости. – 1999. – 22 апреля.
3. *Киевлянин В.* Школа в Чехограде / В. Киевлянин // Мелітопольские ведомости. – 1992. – 14 ноября.
4. *Круть Ю.* Збирання фольклору слов'янського населення УРСР / Ю. Круть // Народна творчість та етнографія. – 1975. – № 4.
5. *Мохов В.* Итак, Чехограду 125! // Мелітопольские ведомости. – 1994. – 2 июня.
6. *Наулко В. І.* Хто живе в Україні: Чехи / В. І. Наулко // Українознавство : посібник. – К., 1994.
7. *Наулко В. І.* Хто і відколи живе в Україні / В. І. Наулко. – К., 1988. – 52 с.
8. *Наулко В. І.* Чехи в Україні / В. І. Наулко // Під одним небом: Фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 171–182.
9. *Тимофеев В.* Необъявленная война / В. Тимофеев // Мелітопольские ведомости. – 1993. – 5 июня.
10. *Ткаченко Ж.* «Интерград – 67» / Ж. Ткаченко // Правда Украины. – 1967. – 1 мая.
11. *Чипигина Н.* Окошко в прошлое и мостик в будущее / Н. Чипигина // Мелітопольские ведомости. – 2000. – 11 ноября.
12. *Шевелев М.* Здравствуй, Интерград! / М. Шевелев // Индустриальное Запорожье. – 1966. – 6 ноября.

Скорочення:

АНФРФ ІМФЕ – Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

НКПТ – Національне культурно-просвітнє товариство